
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XX (2023), Ng3
s. 251-273
doi: 10.36121/psadlowski.20.2023.3.251

Michał Patryk Sadłowski
ORCID 0000-0003-2799-2911
(Uniwersytet Warszawski)

Najnowsza rosyjska historiografia wojny domowej w Rosji 1917-1922. Wstęp do analizy

Streszczenie: Artykuł niniejszy stanowi próbę analizy i oceny najnowszej historiografii rosyjskiej, która dotyczy wojny domowej w Rosji z lat 1917-1922. Powyższe zamierzenie badawcze zostało zrealizowane na podstawie krótkiego omówienia najnowszych monografii naukowych, takich historyków rosyjskich, jak: Aleksander Puczenkow, Wasilij Cwietkow, Konstantin Morozow, Giennadij Hipchenow, Władisław Goldin, Aleksiej Tieplakow Andriej Ganin, Ilia Ratkowski, Władisław Aksjonow, Konstantin Godunow oraz Oleg Budnicki. Na podstawie analizy powyższych prac stwierdzam, że rosyjscy historycy podjęli się kompleksowej próby przemyślenia oraz uzupełniania rosyjskiej historiografii emigracyjnej, radzieckiej, a także prac powstałych w latach 90. XX w. w Rosji oraz za granicą, która dotyczy wojny domowej w Rosji. Jednocześnie dostrzegalne w tych badaniach jest dążenie do weryfikacji twierdzenia czy wydarzenia 1917-1922 wpisywały się w prawidłowość historycznego rozwoju Rosji, np. czy musiało dojść do wybuchu rewolucji lutowej i przewrotu październikowego w 1917 r., a jeśli tak, to czy, dojście do władzy bolszewików i utrzymanie się przez nich u władzy było jedynym scenariuszem, który miał szansę na realizację.

Słowa kluczowe: wojna domowa w Rosji 1917-1922; rewolucja lutowa; przewrót październikowy 1917 r.; historiografia

The most recent Russian historiography of the Russian Civil War of 1917-1922. Introduction to the analysis

Annotation: This article is an attempt to evaluate the latest Russian historiography, which concerns the Civil War in Russia of 1917-1922. The above research intention was carried out on the basis of a short discussion and analysis of the latest scientific monographs by such Russian historians as: Alexander Puchenkov, Vasily Tsvetkov, Konstantin Morozov, Giennadij Hipchenov, Aleksei G. Tieplakov Vladislav Goldin, Andrei Ganin, Ilia Ratkovsky, Vladislav Aksyonov, Konstantin V. Godunov and Oleg Budnicki. Based on the analysis of the above works, I conclude that Russian historians have undertaken a comprehensive attempt to rethink and supplement Russian émigré and Soviet historiography, as well as works

created in the 1990s in Russia and abroad, which concern the civil war in Russia. At the same time, this research shows the desire to verify whether the events of 1917-1922 were part of the regularity of Russia's historical development, e.g. whether the February Revolution and the October Coup in 1917 must have happened, and if so, whether of the Bolsheviks and their staying in power was the only scenario that had a chance of being implemented.

Keywords: The Civil War in Russia of 1917-1922; The February Revolution of 1917; historiography

Ostatnie lata to czas stuletnich rocznic: rewolucji lutowej 1917 r., przewrotu październikowego 1917 r., wojny domowej na gruzach Imperium Rosyjskiego oraz powstania Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. W związku z tym te przelomowe wydarzenia z lat 1917-1922 w dziejach Rosji, wiążące się z upadkiem Imperium Rosyjskiego i powstaniem państwa radzieckiego, stały się powodem nie tylko do organizacji licznych debat i konferencji tematycznych czy też przedmiotem materiałów medialnych. Towarzyszy im również pojawienie się istotnych publikacji monograficznych, które wzbogaciły badania nad politycznymi, ustrojowymi, społecznymi i wojennymi dziejami w Rosji w latach 1917-1922. W tym artykule chciałbym omówić krótko kilka z nich, czyli najnowsze książki (z lat 2021-2023)¹ rosyjskich historyków: Aleksandra S. Puczenkowa², Wasilija Ż. Cwietkowa³, Konstantina M. Morozowa⁴, Giennadija Hipchenowa⁵, Aleksieja G. Tieplakowa⁶, Władysława I. Goldina⁷,

¹ Ograniczone ramy niniejszego artykułu nie pozwalają omówić prac sprzed 2021 r. Niemniej, w tym miejscu warto wspomnieć o monografiach Aleksandra W. Szubina, Iwana W. Sablina, Anatolija W. Smolina czy Borysa Kolonickiego. Zob. А. Шубин, *1918 год. Революция кровью омытая*, Москва: Академический проект, 2019; tenże, *Старт Страны Советов. Революция. Октябрь 1917 – март 1918*, СПб.: Питер, 2017; tenże, *Великая российская революция: от Февраля к Октябрю 1917 года*, Москва: Родина-медиа, 2014; И. Саблин, *Дальневосточная республика. От идеи до ликвидации*, Москва: Новое литературное обозрение, 2020; Б.И. Колониккий, *«Товарищ Керенский»: антимонархическая революция и формирование культа «вождя народа» (март – июнь 1917 года)*, Москва: Новое литературное обозрение, 2017; tenże, *«Трагическая зрелищность»: Образы императорской семьи в годы Первой мировой войны*, Москва: Новое литературное обозрение, 2010; А. Смолин, *Взлет и падение адмирала Колчака*, Санкт-Петербург: Издательство Наука, 2018; tenże, *«Новый Брест». Тартуский мир Советской России с Финляндией*, Санкт-Петербург: Евразия, 2020; tenże, *У закрытых дверей Версальского дворца. Парижская мирная конференция и русская дипломатия в 1919 году*, Санкт-Петербург: Издательство Наука, 2017. Niniejszy artykuł nie pretenduje również do kompleksowego wymienienia i omówienia wszystkich monografii naukowych, które dotyczą wojny domowej w Rosji w latach 1917-1922, a które zostały wydane w latach 2021-2023 w Rosji. Niniejsza publikacja stanowi wstęp do badań nad tym zagadnieniem. Po drugie, pisząc te słowa, mamy początek grudnia 2023 r.

² А.С. Пученков, *Первый год Добровольческой армии. От возникновения «Алексеевской организации» до образования Вооруженных Сил на Юге России (ноябрь 1917-декабрь 1918 года)*, Владимир Даль, 2021.

³ В. Цветков, *Последняя битва Белого Юга. 1920 г.*, Москва: Яуза, 2022 ; tenże, *Генерал Алексеев*, Москва: Яуза, 2023.

⁴ К. Н. Морозов, *Борис Савинков. Опыт научной биографии*, Москва – Санкт Петербург: Нестор-История, 2022

⁵ Г. Хипченов, *Крушение Центросибиря: монография*, Иркутск: Издательство ИГУ, 2022.

⁶ А. Тепляков, *Красные партизаны на востоке России 1918–1922: девиации, анархия и террор*, Москва: Новое Литературное Обозрение, 2023.

⁷ В.И. Голдин, *Север России в огне Гражданской войны. Иностранная интервенция и ее последствия. Август–декабрь 1918 г. : монография*, Архангельск: Ассоциация исследователей Гражданской войны в России. – Архангельск 2021.

Andrieja W. Ganina⁸, Ili S. Ratkowskiego⁹, Władysława W. Aksjonowa¹⁰, Konstantina W. Godunowa¹¹ oraz Olega W. Budnickiego¹².

Analiza ich najnowszych prac pozwala sformułować wniosek, że rosyjska historiografia wojny domowej 1917-1922 wchodzi na nowy etap badań. Według mnie oznacza to przemyślenie przez badaczy osiągnięć i niedostatków rosyjskiej historiografii emigracyjnej¹³, radzieckiej, a także prac powstałych w latach 90. XX w. w Rosji oraz za granicą, a następnie chęć ponownego i kompleksowego zbadania głównych zagadnień politycznych i militarnych, które dotyczyły funkcjonowania sił antybolszewickich, a przede wszystkim ustalenia przyczyn ich upadku. W tym ostatnim aspekcie dostrzegalne jest poszukiwanie przez rosyjskich badaczy odpowiedzi na pytanie, czy przewrót październikowy 1917 r. i przebieg wojny domowej w postaci zwycięstwa bolszewików były nieuniknione. Oznacza to więc próbę weryfikacji twierdzenia, czy opisane wydarzenia wpisywały się w prawidłowość historycznego rozwoju Rosji, np. czy musiało dojść do wybuchu rewolucji lutowej i przewrotu październikowego w 1917 r., a jeśli tak, to czy, dojście do władzy bolszewików i utrzymanie się przez nich u władzy było jedynym scenariuszem, który miał szansę na realizację¹⁴. Ważna w tym kontekście jest próba oceny przez część badaczy rosyjskich tego, jak narracja historiografii radzieckiej wpływa na postrzeganie wojny domowej w Rosji przez współczesnych Rosjan. Badaniom tym towarzyszy istotny postęp we wprowadzaniu do obrotu naukowego nieopublikowanych do tej pory dokumentów, dzienników oraz wspomnień¹⁵.

⁸ А.В. Ганин, *Военспецы. Очерки о бывших офицерах, стоявших у истоков Красной армии*, Москва: Кучково поле, 2022.

⁹ И. Ратьковский, *Сталин. Пять лет Гражданской войны и государственного строительства. 1917-1922 гг.*, Санкт Петербург – Москва – Минск: Питер 2023; tenże, *Белый террор. Гражданская война в России. 1917-1920 гг.*, (Санкт Петербург: Питер, 2021); tenże, *Красный террор. Карающий меч революции. 3-е издание, дополненное*, (Москва: ЯУЗА, 2021); tenże, *Гражданская война в России. Охота на большевистских вождей (1917-1920)*, Москва: Наше Завтра, 2021.

¹⁰ В. Аксенов, *Слухи, образы, эмоции. Массовые настроения россиян в годы войны и революции (1914-1918)*, Новое литературное обозрение 2022; tenże, *Война патриотизмов. Пропаганда и массовые настроения в России периода крушения империи*, Новое литературное обозрение 2023

¹¹ К.В. Годунов, *Красная пасха празднование годовщины Октября и политическая культура гражданской войны*, Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета, 2023.

¹² О. Будницкий, *Красные и белые*, Москва: Новое литературное обозрение, 2023.

¹³ O rosyjskiej historiografii emigracyjnej: J. Biniewska, *Historiografia emigracji rosyjskiej pierwszej fali*, [w:] *Na wschód od linii Curzona: księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Mieczysławowi Smoleniowi*, Kraków: Księgarnia Akademicka 2014, s. 119-126.

¹⁴ Wybrane tezy i fragmenty niniejszego artykułu odnoszące się do prac A. Puczenkowa, W. Cwietkowa, K. Morozowa i A. Ganina zostały zawarte przez autora w artykule pt. *A New Stage and New Opportunities for Research on the Russian Civil War (tytuł roboczy)* dla anglojęzycznego czasopisma „Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History”, który znajduje się w procesie recenzyjnym. Natomiast główne tezy niniejszego artykułu co do książki G. Hipchenowa znajdują się w artykule recenzyjnym: M.P. Sadłowski, *Krushenie Tsentrosibiri: monografiia*, „Revolutionary Russia” 2023, Volume 36, Issue 1, pp. 131-133.

¹⁵ Np. w 2023 r. wydano dziennik oraz wspomnienia Wasilija W. Wodowozowa (1864-1933). Zob. В.В. Водовозов, *«Жажду бури...» Воспоминания, дневник. Т. I*, Москва: Новое Литературное Обозрение, 2023; tenże, *«Жажду бури...» Воспоминания, дневник. Т. II*, Москва: Новое Литературное Обозрение, 2023. Z kolei w ramach serii „Жыва Historia” w latach 2018-2019 wydano wspomnienia Walerija M. Lewitskiego, „1919 r.” Wasilija W. Szulgina oraz wspomnienia Jekateriny G. Szulgin. Zob. В. Левитский, *Борьба на Юге. Факты. Люди. Настроения*, Москва: Фонд «Связь Эпох», 2019; В.В.

Biali na Donie¹⁶

Publikacja Puczenkowa jest kompleksową próbą opisanie Armii Ochotniczej od listopada 1917 r. do grudnia 1918 r. Czyli od momentu przyjazdu gen. Michała W. Aleksiejewa z Piotrogradu do Nowoczerkaska w dniu 2 (15) listopada 1917 r. do utworzenia Sił Zbrojnych Południa Rosji, co nastąpiło w dniu 9 stycznia 1919 r. Pokazuje ona ewolucję tzw. Aleksiejewskiej Organizacji, czyli początkowo bardzo małej grupy oficerów skupionych wokół generała Aleksiejewa w Armię Ochotniczą, a następnie, w Siły Zbrojne Południa Rosji. Puczenkow, opierając się m.in. na badaniach Władimira P. Fedjuka o antybolszewickim ruchu na południu Rosji¹⁷, rozwija tezę o tym, że pierwszy rok Armii Ochotniczej sformował lepsze i gorsze strony Białego Ruchu na południu Rosji. Oznaczało to, że pierwszy rok wykształcił w Armii Ochotniczej cechy polityczne i wojskowe, które do jesieni 1919 r. wpływały na sukcesy białych, a od końca 1919 r. zadecydowały o jego klęsce. Dlatego zamierzeniem Puczenkowa było dokładne ich przeanalizowanie i opisanie. Tym samym badacz ten podjął próbę zbadania jaką alternatywą wobec rządów bolszewików tworzyli biali na południu Rosji od końca 1917 r. i co mogło wpłynąć na ich ostateczną klęskę.

To podejście badawcze widać wyraźnie na podstawie opisu tzw. Marszu Lodowego i jego konsekwencji, czyli pierwszej wielkiej operacji Armii Ochotniczej, która rozpoczęła się od ewakuacji z Rostowa nad Donem w nocy z 9 na 10 lutego 1918 r., a skończyła w kwietniu 1918 r., kiedy po nieudanym szturmie Jekaterynodaru i śmierci gen. Kornilowa biali wrócili na Don. W ujęciu Puczenkowa, tzw. Marsz Lodowy, mimo nieosiągnięcia pierwotnych założeń wojskowych, wytworzył wśród liderów białych przekonanie, że są w stanie wytrwać w walce z bolszewikami oraz wzmocnił ich morale. Z drugiej strony, umocniły się wśród nich tendencje do działań improwizowanych, które okazały się fatalne w skutkach podczas wielkiej ofensywy 1919 r. na Moskwę. Mowa m.in. o zbyt wielkim rozciągnięciu linii komunikacyjnych, czy też o lekceważeniu konieczności budowy własnych struktur administracyjnych (choć w mojej opinii ten ostatni aspekt wymaga dalszych badań). Również idea oraz praktyka formowania oddziałów na wzór ochotniczy uniemożliwiały budowę dużej i sprawnej armii.

Kolejną zaletą książki Puczenkowa jest charakterystyka liderów białego ruchu na Donie (Aleksiejewa, gen. Aleksieja Kaledina, gen. Ławra Kornilowa, gen. Antona Denikinem) oraz opisanie skomplikowanych relacji między nimi. Taka personalna perspektywa badań stała się następnie podstawą rekonstrukcji poglądów politycznych i częściowo ustrojowych oraz zbadania prób ich praktycznej realizacji. W tym kontekście ważna jest charakterystyka sfery ideologicznej oraz politycznej Aleksiejewskiej Organizacji oraz Armii Ochotniczej w pierwszych dniach i miesiącach ich funkcjonowania. Puczenkow

Шульгин, 1919 год: т 2 т., Москва: Кучково поле, 2018; Е.Г. Шульгина, Конспект моих политических переживаний (1903–1922), Москва: Фонд «Связь Эпох», 2019; Н. Пунин, В борьбе за новейшее искусство, Санкт-Петербург, 2018.

¹⁶ W niniejszym artykule wykorzystano główne tezy, myśli oraz niektóre fragmenty ze szczegółowej recenzji książki A. Puczenkowa: Zob. M.P. Sadłowski, *Artykuł recenzyjny monografii naukowej Aleksandra S. Puczenkova pt. Первый год Добровольческой армии. От возникновения «Алексеевской организации» до образования Вооруженных Сил на Юге России (ноябрь 1917 – декабрь 1918 года)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2022, nr 1 (279), s. 204–212.

¹⁷ В.П. Федюк, *Белые. Антибольшевистское движение на юге России, 1917-1918*, В. П. Федюк; [Ассоц. исследователей рос. о-ва XX в.], Москва: АИРО-XX, 1996

ostatecznie rozprawia się z tezami historiografii radzieckiej jakoby początek Białego Ruchu na Południu Rosji na przełomie 1917 i 1918 r. miał podłoże „reakcyjne”, a sam ruch opierał się tylko i wyłącznie na usposobionych monarchicznie przedstawicielach arystokracji, szlachty, przemysłowców, bankierów, ziemian czy działaczy ruchu czar-nosecinnego. W jednej z przytoczonych przez Puczenkowa relacji o początkach Armii Ochotniczenj wskazuje, że naczelną ideą wśród ochotników była przede wszystkim wola walki z bolszewikami. Obok tego ochotnicy szykowali się do walki z Niemcami i byli wierni sojusznikom z Ententy. To wszystko miało jednoczyć ludzi z różnymi poglądami politycznymi, choć konkretnych koncepcji politycznych i ustrojowych na przełomie 1917 i 1918 r. wśród ochotników na Donie według Patronowa nie było. Taki stan rzeczy stał się jedną z przyczyn, dlaczego w początkach Białego Ruchu wystąpił problem z politycznym programem pozytywnym. I tym samym, dlaczego idea tzw. nieprzesądzenia (ros. *непредсужение*), czyli doktryna polityczno-ustrojowa zakładająca niepodejmowanie decyzji co do obrania określonego kształtu ustrojowego Rosji oraz głównych reform społeczno-gospodarczych do czasu zwołania Zgromadzenia Konstytucyjnego, stała się dominującą w programie białego ruchu¹⁸.

Na tle tej narracji Puczenkow zwrócił uwagę na drugie założenie programowe białego ruchu, a mianowicie „ogólnoimperialny nacjonalizm”. W pierwszej kolejności jego rolą miała być konsolidacja antybolszewickiego ruchu, a tym samym swoiste odrodzenie duchowe elit i społeczeństwa. Dalej ten nacjonalizm skierowany był przeciwko internacjonalizmowi bolszewików oraz różnym ruchom separatystycznym na granicach byłego Imperium Rosyjskiego. W tej ostatniej kwestii Puczenkow szczegółowo scharakteryzował relacje pomiędzy białymi a liderami Donu i Kubania. Jednak co istotne, a zwłaszcza z perspektywy 2022-2023 r. to fakt, że próba uczynienia przez białych rosyjskiego nacjonalizmu jedną z podstaw politycznego działania, poległa w starciu z bolszewicką wizją radykalnych reform społecznych oraz komunistycznego internacjonalizmu. Poległa przy tym również koncepcja budowy państwa rosyjskiego, które łączyłoby określne cechy wspólne z państwami zachodu, np. gospodarką rynkową, ustrojem opartym na samorządzie terytorialnym czy szerszej ochronie praw jednostki, ale pod ogólnorosyjskim, a nie internacjonalistycznym szyldem.. Niemniej, Puczenkow opisał prozachodnią i antyniemiecką orientację twórców Armii Ochotniczej. W tym zakresie bardzo ciekawa jest analiza poglądów politycznych i ekonomicznych generała Aleksiejewa, który widział przyszłą Rosję we współpracy z Francją, Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią. I co symboliczne, od swoich pierwszych dni na Donie Aleksiejew zatrzymał się i pracował w hotelu o nazwie „Europejski” w Nowoczerkasku.

W kontekście omawiania książki Puczenkowa należy wspomnieć, że została ona wydana ramach serii pt. „Rosja na przełomie” (rus. *Россия на переломе*) w petersburskim wydawnictwie „Władimir Dal”, której celem jest publikacja prac poświęconych zagadnieniom dotyczącym upadku Imperium Rosyjskiego, rewolucji, wojny domowej i powstania ZSRR. Natomiast przedmiot rozważań, konstrukcja oraz narracja w pracy Puczenkowa sugerują, że ta książka o Armii Ochotniczej być może doczeka się kontynuacji. Może nawet dwóch tomów, które będą stanowić kolejną próbę kompleksowego omówienia funkcjonowania białego południa pod rządami Denikina a następnie Piotra Wrangla.

¹⁸ O zasadzie nieprzesądzenia, zob.: В.Ж. Цветков, *Белое дело в России: 1917–1919 гг.*, Москва: Яуза, 2019, s. 89–22.

Marzenia o Wyspie Krym

Zbliżona motywacja leży u źródeł powstania publikacji W. Cwietkowa pt. „Ostatnia bitwa białego południa 1920 r”¹⁹. Można ją zresztą czytać jako kontynuację rozważań Puczenkowa. We wstępie do swojej książki napisał on, że jest to próba odpowiedzi na pytanie, czy „wyspa Krym” (nawiązanie do powieści Wasilija Pawłowicza Aksionowa²⁰) mogła przetrwać 1920 r. i pełnić rolę „rosyjskiego Tajwanu”²¹. Czytając te rozważania można odnieść wrażenie, że Cwietkow próbuje odnaleźć odpowiedzi na pytania, czy zwycięstwo bolszewików w wojnie domowej i zaprowadzenie przez nich komunistycznego ustroju państwowego i gospodarczego było jedyną drogą rozwoju Rosji i czy było ono nieuniknione. Wyjaśnieniu tak złożonych pytań służy konstrukcja książki, składającej się z dwóch części. Pierwsza zawiera analizę aspektów wojskowych upadku Krymu w 1920 r., a druga, opiera się na omówieniu głównych reform rządu gen. Piotra Wrangla, czyli: agrarno-chłopskiej oraz samorządowej. Swoją narrację Cwietkow rozdzielił więc na część wojskową i cywilną (wewnętrzna), dokonując tym samym jasnego i słusznie metodologicznie rozdziału omawiania zagadnień frontu i tyłu.

Na podstawie analizy procesu przeprowadzania tych wielkich przedsięwzięć reformatorskich oraz ich pierwszych efektów, rosyjski badacz dowodzi, że istniały szanse ich realizacji w dłuższej perspektywie. Dlatego wywód Cwietkowa w tym zakresie jest jasny. Według niego projekt modernizacyjny w postaci wdrożenia zachodnioeuropejskich rozwiązań ustrojowych (opartych również na rosyjskich tradycjach samorządowych i reformach Rządu Tymczasowego z 1917 r.) w 1920 r. na terytorium białego Krymu zaczął wykazywać swoją efektywność i znajdował poparcie wśród różnych grup społecznych. Projekt ten obejmował wdrożenie: samorządu terytorialnego (ziemskiego i miejskiego); współdziałania samorządu i administracji na zasadzie subsydiarności; gospodarki kapitalistycznej opartej na indywidualnej własności rolnej, dobrze dofinansowanych samorządach miejskich; rozwoju handlu, inwestycji oraz turystyki w oparciu o kapitał mocarstw zachodnich, głównie Francji. Cwietkow dokonał też analizy systemu reform finansów oraz kwestii zaopatrzenia Krymu, wskazując, że istniały w tym względzie szanse przetrwania białych do wiosny 1921 r. Równie ciekawe są rozważania o planach rozwoju turystyki na Krymie, a także współpracy militarno-politycznej z Francją, Polską oraz uznaniu i nawiązaniu współpracy z Ukrainą.

Niemniej, szczególne miejsce w swoich rozważaniach Cwietkow poświęcił reformie agrarno-chłopskiej, którą uznał za rdzeń wszelkich wewnątrzpolitycznych oraz ekonomicznych działań podejmowanych przez Wrangla. Stwierdził on, że nowe badania nad jej przebiegiem i dalszą perspektywą jej rozwoju wskazują, wbrew tezom historiografii radzieckiej, że już w 1920 r. zaczęła ona wykazywać swoją efektywność. W aspekcie instytucjonalnym miało to się wyrażać sprawnym procesem wyborów przedstawicieli ludności, przede wszystkim chłopów, do tzw. ziemskich rad, które były współodpowiedzialne, wraz z administracją rządową, za przeprowadzenie reformy agrarnej. Cwietkow wyliczył, że do 15 października 1920 r. w guberni taurydzkiej oraz w powiatach przylegających do niej guberni jekaterynosławskiej wybrać

¹⁹ В. Цветков, *Последняя битва Белого Юга. 1920 г.*, Москва: Яуза, 2022.

²⁰ V. Aksyonov, *The Island of Crimea*, New York: Random House, 1983.

²¹ В. Цветков, *Последняя битва Белого...*, *op. cit.*, s. 1-3.

miano 90 takich rad, które rozpoczęły swoją pracę²². Tak wysoką aktywność tego procesu Cwietkow tłumaczy dwoma czynnikami. Po pierwsze, uznał on, że chłopci, jak i wielu na tyłach, wierzyli w możliwość utrzymania frontu przez białych i wytrzymałość krymskich umocnień. Po drugie, chłopci jako nowi właściciele gruntów rolnych, nawet jeśli zakładali, że biali mogą przegrać, to po wejściu czerwonych na Krym ziemia i tak pozostanie w ich rękach. Samo uczestnictwo w wyborach i aktywność w radach Cwietkow ocenił jako wyraz „wysokiego stopnia aktywności obywatelskiej i obywatelskiego poparcia dla rządu Południa Rosji”²³. Równie wysoko ocenił on plany i realizację reformy samorządu ziemskiego na poziomie volosti i powiatów, które w przyszłości mogły stać się podstawą politycznego systemu przedstawicielskiego Rosji.

Podsumowując te rozważania Cwietkowa można stwierdzić, że w sensie politycznym i ekonomicznym jesienią 1920 r. Krym zyskał status centrum antybolszewickiego ruchu w skali ogólnorosyjskiej. A jego władze próbowały organizować szersze międzynarodowe koalicje w celu walki z komunizmem. Co ważne, polityczne i gospodarcze plany i prace nad reformami w 1920 r. przynajmniej w krótkiej perspektywie tworzyły podstawy do utrzymania antybolszewickiej alternatywy państwowej w formie „wysypy Krym”.

Publikacja Cwietkowa o białym Krymie to jednak nie najnowsza jego książka, gdyż wiosną 2023 r. wydał on drugie, liczące prawie siedemset stron, wydanie biografii gen. Aleksiejewa²⁴. Spośród pięciu rozdziałów tej monografii, dwa są poświęcone działalności gen. Aleksiejewa w czasie rewolucji lutowej 1917 r. oraz wojnie domowej w Rosji. Jest to istotne uzupełnienie rozważań Puczenkowa o początkach Armii Ochotniczej.

Skomplikowany Sawinkow²⁵

Z punktu widzenia badań nad genezą rewolucji lutowej 1917 r., przewrotu październikowego 1917 r. oraz wojny domowej w Rosji ważne znaczenie ma biografia Borysa Sawinkowa pióra Morozowa²⁶. Jest to również wielowątkowa opowieść o działalności i ewolucji jednej z największych rosyjskich partii politycznych Rosji początku XX wieku, czyli socjalistów-rewolucjonistów. Zaletą pracy jest to, że Morozow mimo zachowania ogólnego biegu chronologii, zrezygnował z metody opisywania życiorysu danej postaci historycznej dzień po dniu, a skupił się na analizowaniu węzłowych problemów, które dotyczyły charakteru, życia rodzinnego, działalności rewolucyjnej i państwowej Sawinkowa. Opisując te sfery działalności i życia Sawinkowa Morozow oparł się na dwóch płaszczyznach. Z jednej strony ukazał skomplikowanie charakteru Sawinkowa, określając to jego mozaicznością. A z drugiej opisał jego ewolucję ideową oraz polityczną. Od bezwzględnego i zawziętego przeciwnika caratu, po człowieka, który uznał władzę bolszewików. W efekcie to również praca o politycznych dziejach Rosji przełomu XIX i XX w. W tej płaszczyźnie warto zwrócić uwagę na ogólne rozważania

²² Ibidem, s. 424.

²³ Ibidem, s. 425.

²⁴ В. Цветков, *Генерал Алексеев*, Москва: Яуза, 2023.

²⁵ W niniejszym artykule wykorzystano główne tezy, myśli oraz niektóre fragmenty ze szczególnej recenzji książki K. Morozowa: M.P. Sadłowski, *Ku rozwiązaniu zagadki Borysa Sawinkowa. Recenzja biografii autorstwa Konstantina M. Morozowa*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2023, nr 1, s. 243-261.

²⁶ К.Н. Морозов, *Борис Савинков. Опыт научной биографии*, Москва – Санкт Петербург: Нестор-История, 2022.

Morozowa o tym, czym był tzw. opozycyjny terroryzm w wykonaniu eserów, którego nie można utożsamiać ani z carskim ani czerwonym, ani białym terrorem. Ważna jest ogólna ocena autora książki, że dla partii eserowskiej terroryzm, jako jedna z podstaw jej działalności, ostatecznie przyniósł szkody. Książka Morozowa opiera się na wydanym w 2019 r. obszernym zbiorze dokumentów B. Sawinkowie i jego braciach²⁷.

W tym kontekście praca Morowa to studium o tym, jak rosyjska inteligencja zmierzała ku rewolucji oraz wojnie domowej. Przyczynę wystąpienia jej części z aktami terrorystycznymi przeciwko carskiej władzy Morozow upatruje w głębokim sprzeciwie wobec warunków panujących w samodzierżawanej Rosji. Chodziło bowiem o walkę o prawa polityczne jednostki i jej godność w życiu publicznym. To właśnie miało być główną przyczyną obrania przez Sawinkowa drogi rewolucjonisty-terrorysty. Brak wolności politycznej był także przyczyną tego, dlaczego pierwsze zamachy na carskich wyższych urzędników spotykały się z określoną zrozumiałością wśród części rosyjskiego społeczeństwa. Z drugiej strony, utwardzanie politycznego kursu przez carat wobec aktywniejszego społeczeństwa doprowadziło do rewolucji. W ocenie Morozowa przeświadczenie cara i jego otoczenia, że za pomocą silnego i zbiurokratyzowanego aparatu państwowego zduszą oni nastroje niezadowolenia i będą mogli kontynuować swój konserwatywny kurs polityki, okazało się błędne.

Dlatego według Morozowa Sawinkow był produktem swojej epoki, gdzie część ówczesnej inteligencji rosyjskiej wystąpiła przeciwko samodzierżawiu. W tym kontekście Morozow stwierdził, że aktualnie w Rosji takie rozumienie „ruchu wyzwolenczego” inteligencji przełomu XIX i XX wieku „wyszło z politycznego leksykonu współczesnej Rosji” i zniknęło ze standardów, na podstawie których opracowywane są podręczniki szkolne do historii. Ma to wynikać z faktu, że z jednej strony część współczesnych elit rosyjskich „zachwyca się carami-konserwatystami i Stołypinem,” próbując szukać swoich duchowych korzeni i legitymacji „w starej, imperialnej Rosji”²⁸. Z drugiej strony, druga część elit usprawiedliwia Stalina i jego politykę. I mimo zewnętrznych sprzeczności, które zachodzą między tymi dwiema opcjami, według Morozow mają one fundamentalną cechę wspólną. Jest nią traktowanie społeczeństwa jako przedmiotu swoich działań i źródła dochodów, a nie jako podmiotu historii. Można powiedzieć, że tym samym Morozow potwierdził założenie, że współczesne elity państwowe Rosji patrzą na państwo, jako na strukturę, która jest tworzona od góry, przez wąskie kręgi decydentów-elit, a nie oddolnie, przez społeczeństwo. W takim układzie to państwo dominuje w procesie rozwoju społeczeństwa i je zupełnie kontroluje. Czyli państwo jest instytucją najważniejszą i najsilniejszą w rosyjskiej rzeczywistości. Dominuje ono nad obywatelami i poszczególnymi jednostkami. Dlatego też, zarówno jak za caratu i reżimu komunistycznego, według Morozowa, Rosja poradziecka z nieufnością lub wrogością odnosi się do rosyjskiej inteligencji. Ta jednak według niego zachować ma określoną ciągłość z inteligencją z przełomu XIX i XX w.

Natomiast jeśli chodzi o czas rewolucji 1917 r. i wojny domowej, to w pierwszej kolejności należy zauważyć, że Morozow podejmuje się nowego spojrzenia na rolę Sawinkowa w tzw. puczu Kornilowa. Interesująca jest myśl rosyjskiego badacza, że byłoby lepiej

²⁷ Три брата [то, что было]: сборник документов, сост., авт. предисл. и коммент.: К.Н. Морозов, А.Ю. Морозова, Москва: Новый хронограф 2019.

²⁸ К. Н. Морозов, Борис Савинков. Опыт научной....., *op. cit.*, с. 707.

dla „rewolucji-wolności” oraz dla samej Rosji, żeby Sawinkow w sierpniu 1917 r. niczego nie robił. Według niego możliwe, że wówczas zadziałałyby inne plany wyjścia z kryzysu i uratowania Rządu Tymczasowego. Morozow ma tutaj na myśli zachowanie Rządu Tymczasowego w myśl zasady „koalicji za wszelką cenę” albo realizację planu Czernowa polegającego na stworzeniu jednolitego rządu socjalistycznego.

Według Morozowa Sawinkow w czasie rewolucji lutowej 1917 r. posiadał rozluźnione więzi, a częściowo, w wielu sferach, nawet nieprzyjemne stosunki, z partią eserów. W efekcie postawił on na indywidualną karierę państwową. Ona z kolei opierała się na współpracy i związkach ze środowiskami oficerskimi, a następnie Kiereńskim i Kornilowem. Natomiast jej finałem była nieudana próba marszu z Krasnowem na Piotrogród. Tym samym Sawinkow prowadził politykę, która zmierzała do ratunku państwowości rosyjskiej, ale stawiając na zaangażowanie armii. Zarzut Morozowa dotyczy więc tego, że w czasie rewolucji 1917 r. Sawinkow nie zaangażował się w realizację polityki w sposób partyjny, wykorzystując istniejące mechanizmy władzy i administracji, w tym samorządu terytorialnego. W tym kontekście Morozow napisał, że historia Rosji (i nie tylko w 1917 r. ale i w 1991 r.) dowodzi, że ci którzy myślą, że armia jest „dobrym argumentem politycznym w momencie potężnego fermentu rewolucyjnego w kraju”²⁹, ponoszą ostatecznie klęskę. Wreszcie przebieg i konsekwencje puczu Kornilowa potwierdziły według Morozowa fakt, że Sawinkow dość słabo orientował się w ludziach, czego przykładem była również sprawa Azefa oraz późniejsze wpadnięcie w ręce sowieckich służb specjalnych.

Morozow uznał, że pucz Kornilowa zachwiał nie tylko Rządem Tymczasowym, ale i całym układem władzy, który zaistniał w Rosji na przełomie lutego i marca 1917 r. W tym miejscu należy dodać, że Puczenkow tak samo jak Morozow stwierdził, że tzw. pucz Kornilowa przyspieszył proces upadku Rządu Tymczasowego i ułatwił bolszewikom dojście do władzy. Tym samym eserzy, którzy na różnych poziomach zaczęli pozyskiwać poparcie, nie mogli go wykorzystać w warunkach zaostrzającej się radykalizacji. Morozow stawia więc Sawinkowowi ciężki zarzut, że ten dystansował się od mechanizmów demokratycznych funkcjonowania państwa i społeczeństwa, stawiając na niejasne porozumienia, czyli w rzeczywistości spiski z wojskowymi. Z drugiej strony, Morozow dość szczegółowo opisał stosunek partii eserów do Sawinkowa, wskazując na rosnącą nieufność, a nawet wrogość części środowiska tej formacji wobec byłego lidera Organizacji Bojowej. Takie zestawienie pozwala zrozumieć decyzję Sawinkowa o bliskiej współpracy z armią.

Swoje uwagi krytyczne wobec Sawinkowa Morozow powtórzył w kontekście omawiania jego roli w organizacji antybolszewickiego powstania w Jarosławie, Rybińsku i Muromie w połowie 1918 r. Zwrócił on uwagę na to, że może błędem było liczenie na francuski desant w Archangielsku. Morozow zasugerował, że może lepiej byłoby zorganizować antybolszewickie powstanie w Moskwie. Zwłaszcza że lewicowy eserzy również latem 1918 r. wystąpili przeciw bolszewikom.

Morozow także twierdzi, że Sawinkow mógł w 1912-1913 odciąć się od eserów i spróbować budować własną karierę polityczną, opierając się na swojej sławie terrorysty i pisarskiej. Tak jak to próbował zrobić od jesieni 1917 r. Wtedy jednak było zbyt późno, bo oprócz głośnego nazwiska i zapалу do walki z bolszewikami, nie posiadał on własnych struktur polityczno-partyjnych.

²⁹ Ibidem, s. 444.

Oczywiście, w związku z badaniami i założeniami Morozowa powstaje wiele pytań, przede wszystkim, to, czy istniały podstawy do przełamania wzajemnych uprzedzeń między poszczególnymi liderami i ośrodkami antybolszewickiego ruchu w czasie wojny domowej. Sam Morozow uznał, że niezdolność do porozumień między różnymi liderami ruchów antybolszewickich stanowi jedną z przyczyn ich klęski i tym samym zwycięstwa bolszewików. Według niego liderzy tych ruchów „w większości nie odpowiadali wyzwaniom historii”, a ich postawa w 1917 r. i w czasie wojny domowej odpowiadała staremu przysłowiu, że „generałowie szykują się do starych wojen”³⁰. Nie potrafili oni bowiem według Morozowa przełamać swoich starych poglądów i partykularnych interesów.

Z drugiej jednak strony Morozow wskazuje, że mimo słabości czynnika personalnego, istniała również skomplikowana sfera instytucjonalno-społeczno-polityczna, która była załącznikiem państwa opartego na wolnościach. W tym kontekście prace Cwietkowa oraz Morozowa wpisują się w niektóre nurty najnowszej historiografii rosyjskiej, które badają wydarzenia z lat 1917-1920 pod kątem możliwości dialogu między różnymi siłami politycznymi oraz społecznymi. Uwaga badaczy zwrócona jest więc na istniejącym potencjale i możliwościach przełamania występujących w 1917 r. w Rosji rozbieżności w drodze potencjalnego konsensusu, a nie walki zbrojnej. W 2021 r. kompleksową i pionierską pracę na ten temat, skupiając się na regionach, napisali Michał E. Rynkow i Olga M. Morozowa³¹. Cwietkow oraz Morozow rozwijają także metodę badania efektów reform socjalnych, które próbowały przeprowadzać ośrodki antybolszewickie w czasie wojny domowej w Rosji³². Jest to wyraźne zanegowanie twierdzeń historiografii radzieckiej, akcentującej wyłącznie słabość niebolszewickich sił politycznych w Rosji po 1917 r., a także ich rzekomą szkodliwość dla Rosjan. Jest to więc zanegowanie twierdzeń o historycznej nieuniknioności rządów bolszewików w Rosji. W tym miejscu warto przytoczyć słowa Morozowa, który sformułował ważny wniosek ogólny, co do badań nad okresem wojny domowej w Rosji:

Historia wydarzeń wojny domowej w Rosji wymaga nowych badań i bardzo poważnego przemyślenia. Przecież współczesne społeczeństwo rosyjskie po dziś dzień żyje wśród wielu sowieckich mitów i stereotypów o wydarzeniach tamtego czasu. Do dziś w głowach wielu obywateli dominuje obraz o tym, że sto lat temu absolutna większość ludności ówczesnej Rosji w pełni popierała bolszewizm³³.

Natomiast według Morozowa rok 1918 w Rosji to czas chaosu, narastającej anarchizacji i atomizacji społeczeństwa, ale nie tylko w połączeniu z inercją, pasywnością i bezwolą ludności. Ta ostatnia zresztą prezentowała bardzo zróżnicowane postawy. Część ludności Rosji bowiem negatywnie zareagowała na rządy bolszewików lub po krótkim czasie od objęcia przez nich władzy (na różnych poziomach i regionach), zwy-

³⁰ *Ibidem*, s. 479.

³¹ М.Е.Разиньков, О.М. Морозова, *Социально-политический диалог в России (1917 - 1918 гг.) Тенденции, механизм, региональные особенности*, Москва: Квадрига, 2021, с. 87-102.

³² В.М. Рынков, *Социальная политика антибольшевистских правительств на востоке России: Идеология, законодательство, практика (июнь 1918 – октябрь 1922)*, Москва: Кучково поле, 2022.

³³ К. Н. Морозов, *Борис Савинков. Опыт научной....., op. cit.*, с. 481.

czajnie się w nich rozczarowała i zaczęła się im przeciwstawiać. Problem jednak w tym, że „powszechne zdzczenie w warunkach rozkręcającej się wojny domowej stopniowo zmieniło tkankę społeczeństwa rosyjskiego”³⁴, co dla bolszewików i ich metod ułatwiło zwycięstwo. Niemniej, wybrane zjawiska polityczne, społeczno-gospodarcze i kulturowe z 1918 r. generowały wśród różnych grup opór przeciwko bolszewikom. W tych procesach ważna była również polaryzacja ludności. Stąd według Morozowa istnieje konieczność dalszych badań nad tymi procesami oraz postawami ludności. Zwłaszcza nad tym, czy w 1918 r. antybolszewicy mogli jeszcze sformułować lub zaproponować dla mas korzystniejsze niż bolszewicy idee społeczne i gospodarcze. I czy między sobą siły te mogły rozwinąć określone formy współpracy.

Wojenspecy

Bez względu na sprawy militarne, nie sposób badać wojny domowej w Rosji. Dlatego ważne znaczenie posiada najnowsza monografia Ganina³⁵, która dostarcza materiału do odpowiedzi na pytanie, dlaczego przez szeregi Armii Czerwonej w czasie wojny domowej w Rosji miało przejść około 100 tys. oficerów dawnej armii rosyjskiej, w tym około 2,5 tys. generałów oraz oficerów sztabowych (pułkowników i podpułkowników)³⁶. Natomiast w końcu wojny domowej w Rosji według Ganina w Armii Czerwonej miało służyć 14 tys. byłych białych oficerów³⁷. Książka ta rozwija więc badania Aleksandra G. Kawtaradze³⁸, omawiając na podstawie pokaźnego materiału archiwalnego losy m.in. takich wyższych dowódców jak: Dmitrij P. Parski, Iordan G. Pechliwanow, Wasilij M. Cejtlin, Jewgienij M. Sergiejew, Michaił S. Swiecznikow, Matwiej I. Wasilenko. W tym kontekście nie można pominąć informacji o wydanej przez Ganina w 2021 r. biografii generała Jakowa A. Słazczowa, który z jednej strony bronił Krymu w latach 1919-1920 przez bolszewikami, a w 1921 r. przeszedł na ich stronę³⁹.

Na podstawie analizy życiorysów wyżej wymienionych oficerów Ganin doszedł do wniosku, że w odróżnieniu od białych, czerwoni dążyli do wykorzystania wszystkich dostępnych im zasobów kadrowych z maksymalną korzyścią dla siebie. Dotyczyło to także wykwalifikowanych oficerów wziętych do niewoli. Taka polityka sprawdziła się w pełni, a jeńcy w większości cenili okazane im zaufanie i służyli uczciwi. Według Ganina czerwoni umieli również, w przeciwieństwie do białych, wykorzystać tzw. *poputczików*.

Omawiając monografię Ganina warto wspomnieć o rozdziale poświęconym rosyjskiemu oficerowi artylerii Wasilijowi M. Cejtlinowi oraz jego dziennikowi z lat 1914-

³⁴ Ibidem.

³⁵ W niniejszym artykule wykorzystano główne tezy, myśli oraz niektóre fragmenty ze szczegółowej recenzji książki A. Ganina: Zob. M.P. Sadłowski, *Artykuł recenzyjny monografii naukowej pt. Военспецы. Очерки о бывших офицерах, стоявших у истоков Красной армии*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2022, nr 3, s. 243-257.

³⁶ А. Ганин, *Военспецы. Очерки о бывших офицерах, стоявших у истоков Красной армии*, Москва: Кучково поле, 2022), с. 6-7.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Zob. А.Г. Кавтарадзе, *Военные специалисты на службе Республики Советов 1917 – 1920 гг.*, Москва: Наука, 1988.

³⁹ А. Ганин, *Белый генерал и красный военспец Яков Слащев-Крымский*, Москва: Фонд «Русские Витязи», 2021.

1918⁴⁰. W kontekście niniejszego artykułu istotne są te uwagi z dziennika Cejtlina, które zostały napisane w czasie rewolucji lutowej, i które przedstawiają ewolucję ideową, polityczną i patriotyczną Cejtlina. W reakcji na kryzys lipcowy 1917 r. w Piotrogradzie napisał on, że bolszewicy to poważni przeciwnicy dla Rządu Tymczasowego i przeciwdziałać im należy energicznie. Jednocześnie wskazał, że Lenin i jego partia zostali przetrzuceni do Rosji w interesach niemieckiego sztabu generalnego oraz niemieckich służb specjalnych, ale sam Lenin to człowiek ideowy, działający samodzielnie. Ten tok rozumowania, a także błyskawiczny bieg wydarzeń rewolucyjnych, w tym rozkład władzy sprawowanej przez Rząd Tymczasowy, sprawił, że już w listopadzie 1917 r. Cejtlin napisał, że można Lwa Trockiego oraz Lenina nienawidzić lub nie zgadzać się z nimi, ale nie można odmówić im zdecydowania i konsekwencji. W jego notatkach z tego okresu widać wyraźnie, że nadal z ironią traktuje idealizm oraz utopie bolszewików, ale z drugiej strony znajduje zrozumienie dla ich określonych decyzji. Jako zwolennik separatystycznego zawieszenia broni (jesienią 1917 r.) doszedł w początkach 1918 r. do wniosku, że zajęcie zbolszewizowanej Rosji przez Niemców nie byłoby wskazane. Dlatego 3 marca 1918 r. stwierdził, że „już lepiej, żeby Rosja była republiką radziecką niż mieliby ją rozrywać po częściach”. Dlatego dziennik Cejtlina to ważne źródło do badania nastrojów wśród byłych carskich oficerów oraz ich przejścia na służbę do bolszewików w początkach 1918 r.

Co ważne, źródła o przemianach ideowych, jakie zachodziły wśród znacznej części oficerów mogą być zestawiane ze źródłami dotyczącymi ostatniego etapu kariery politycznej Sawinkowa. Przecież on, podobnie, jak wielu tzw. *wojenspeców*, ostatecznie znalazł się w obozie czerwonych i wyraził wolę współpracy z nimi. Oczywiście jego droga do ZSRR była inna. Niemniej, Morozow opisując ostatnie miesiące życia Sawinkowa bardzo przekonująco przedstawił jego ewolucję polityczną. Polegała ona na tym, że w warunkach rewolucji 1917 r. i następnie wojny domowej koncepcja walki za Rosję i państwo rosyjskie wypierała z niego rewolucjonistę. Ten proces polegał na tym, że Sawinkow-państwowiec w coraz mniejszym stopniu stawał się Sawinkowem-rewolucjonistą. Oznaczało to, że porzucił on ideały walki za wolność i prawa indywidualne na rzecz „uznania niedemokratycznej władzy bolszewików w imię ratunku państwowości rosyjskiej”⁴¹. Dodatkowo dochodzić miało do tego rozczarowanie wynikające z uczestnictwa w walce z bolszewikami z wojnie domowej, gdzie Sawinkow zauważyć miał, że znaczna część chłopstwa jest wrogo nastawiona do sił antybolszewickich, przede wszystkim do białych. Co ważne, Morozow zwrócił w tym kontekście jeszcze uwagę na jeden aspekt, a mianowicie na to, że Sawinkow mimo walki z caratem i monarchią, ze sceptycyzmem odnosił się do ustroju demokratycznego i przedstawicielskiego. To sprawiało, że pod koniec życia zainteresować się miał faszyzmem, a w konsekwencji uznał model władzy bolszewików. Źródła takiej postawy były właściwe dla części rosyjskiej inteligencji rewolucyjnej, która w procesie walki z caratem wykształciła w sobie skłonność do autorytarnych czy nawet totalitarnych tendencji. Chociaż powstaje pytanie, czy Sawinkow u kresu swoich dni rozumiał naturę rozwijającego się reżimu komunistycznego.

⁴⁰ W 2021 r. Ganin wydał ten dziennik. Zob. В.М. Цейтлин, *Дневник штабс-капитана. 1914–1918*, red. Ганин, Москва: Фонд «Связь Эпох»; Издательский центр «Воевода», 2021.

⁴¹ К.Н. Морозов, *Борис Савинков. Опыт научной.....*, op. cit., s. 696.

Wracając jeszcze na chwilę do pracy Ganina, nie wolno pominąć krótkiego omówienia rozdziału piątego z niej, który dotyczy oficerów w powstającej Armii Czerwonej, którzy zaczęli w niej organizować białe podziemie. Temu służy m.in. omówienie kariery Borisa P. Poljakowa, która dowodzi o znacznej aktywności białego podziemia w Piotrogradzie i Moskwie w początkach 1918 r. Białe podziemie w tym miastach to wówczas przykład wielu oddolnych inicjatyw byłych carskich oficerów, którzy zdecydowali się pracować przeciwko bolszewikom. Jednak z powodu problemów z istnieniem silnych ośrodków, który koordynowałby takie działania, a także rozwojem bolszewickiego aparatu represyjnego w postaci Czeka, to oficerskie antybolszewickie podziemie było skutecznie rozbijane. Dla badaczy dziejów ZSRR rozdział ten jest też o tyle istotny, gdyż zawiera rozważania o Anatoliju L. Nosowiczu, który w 1918 r. zajmował się antybolszewicką działalnością we współzrządzonym przez Stalina czerwonym Carycynie. Stąd ten ostatni przypadek jest ważny do poznania źródeł niechęci Stalina do wojennych specjalistów. Na koniec trzeba wspomnieć, że na przełomie listopada i grudnia 2023 r. została opublikowana dwutomowa monografia Ganina pt. *Kadry Sztabu Generalnego w okresie wojny domowej w Rosji 1917-1922*, która stanowi podsumowanie jego badań o oficerach Sztabu Generalnego (wcześniej Mikołajewskiej Akademii Wojennej) na frontach wojny domowej⁴².

Nowe spojrzenie na Stalina

W kontekście książki Ganina, a zwłaszcza wątku o roli Nosowicza w Carycynie w 1918 r., nie można nie wspomnieć o najnowszych publikacjach I. Ratkowskiego. W wydanej w 2023 r. monografii pt. *Stalin. Pięć lat wojny domowej i budownictwa państwowego. 1917-1922*⁴³, podejmuje się on próby opisanie działań i pozycji Stalina w kształtującym się państwie radzieckim w latach 1917-1922. Na wstępie Ratkowski zwraca uwagę, że celem jego pracy nie jest rehabilitacja czy też podniesienie roli Stalina w analizowanym okresie, a wyłącznie zastanowienie się w jaki sposób Stalin wpływał na procesy budownictwa państwowego w bolszewickiej Rosji w latach 1917-1922, a z drugiej strony, jak wojna domowa wpływała na niego, jako polityka i działacza państwowego. Niestety, cel ten nie został zrealizowany, gdyż autor książki, powołując się m.in. na opinie prezydenta Rosji W. Putina o leninowskich oraz stalinowskich projektach ustroju federalnego w bolszewickiej Rosji, wykazuje zrozumienie lub nawet sympatie dla polityki Stalina⁴⁴. Czytając pracę Ratkowskiego trudno dostrzec krytykę Stalina, a raczej widać tam obraz tego bolszewickiego polityka jako efektywnego działacza państwowego. Problem w tym, że autor nie wykazał, że było to jednak nowe państwo totalitarne⁴⁵. W tym miejscu warto wspo-

⁴² А.В. Ганин, *Кадры Генерального штаба в период Гражданской войны в России 1917–1922 гг.*, Москва: Кучково поле Музеон, 2023. Т. 1. — 1000 с. Т. 2. 968 с.

⁴³ И. Ратковский, *Сталин. Пять лет Гражданской войны и государственного строительства. 1917–1922 гг.*; : Питер, 2023.

⁴⁴ Ibidem, s. 301-302

⁴⁵ Dłuższa recenzja książki Ratkowskiego o Stalinie ukaże się w moim artykule jesienią 2023 r. w czasopiśmie „The Soviet and Post-Soviet Review”. Niektóre uwagi, co do książki I. Ratkowskiego wyraziłem również w artykule: M.P. Sadowski, *Stalin: Piat'let Grazhdanskoj vojny i gosudarstvennogo stroitel'stva, 1917–1922 gg*, written by Il'ia S. Rat'kovskii, „The Soviet and Post-Soviet Review” 2023, p.

mnieć, że w 2021 r. autor ten wydał trzy książki: Białły terror. Wojna domowa w Rosji 1917-1922⁴⁶ oraz trzecie wydanie Czerwony terror. Karzący miecz rewolucji⁴⁷ oraz monografię pt. Wojna domowa w Rosji. Polowanie na bolszewickich wodzów (1917-1920)⁴⁸. Są to ważne prace dotyczące zagadnieniu terroru, przemocy i działalności organów bezpieczeństwa w czasie rewolucji 1917 r. i wojny domowej w Rosji.

Badania emocji, propagandy i patriotyzmu

Ważne miejsce w kontekście badań nad rewolucją 1917 r. i wojną domową w Rosji zajęła analiza masowych nastrojów i emocji mieszkańców Rosji w czasie pierwszej wojny światowej, której dokonał W. Aksjonow. Efektem tych badań stała się obszerna monografia z 2020 r., która w 2022 r. doczekała się już drugiego wydania⁴⁹. Jest ona o tyle istotna, gdyż w sposób nowatorski i kompleksowy analizuje ewolucję nastrojów ludności Rosji do 1917 r., które w coraz większym stopniu stawały się emocjonalne i tym samym zaczęły przeważać wizje świata oparte na rozsądku, logice i kalkulacji. Procesy te wystąpiły nie tylko w warunkach wojny, ale i problematycznej modernizacji społeczeństwa, gospodarki i ustroju w warunkach wychodzenia z pozostałości feudalnych. To wszystko złożyło się na radykalizację postaw społecznych w czasie rewolucji lutowej oraz wojny domowej w Rosji.

W związku z tą książką W. Aksjonow zdecydował się na wydanie pracy pt. „Wojna patriotyzmów. Propaganda i masowe nastroje w Rosji w okresie upadku Imperium”. Dotyczy ona genezy zjawiska nowoczesnego patriotyzmu rosyjskiego do 1918 r.⁵⁰ Publikacja ta zawiera interesujące rozważania na temat polityki utożsamiania przez carat takich pojęć i zjawisk jak: władza, ojczyzna, czynniki decyzyjne w państwie (car), imperium. W tym sensie to również książka z licznymi odniesieniami do współczesności, czego zresztą jej autor nie skrywa.

Omawiając badania nad zjawiskiem masowych emocji oraz nastrojów ludności Rosji w czasie wojny domowej w tym państwie nie można pominąć książki Konstantina W. Godunowa⁵¹. Poświęcona jest ona badaniom nad rytuałami, czyli świętowaniu rocznic w nowym państwie bolszewickim. Według niego wojna domowa badana jest zazwyczaj jako starcie między białymi a czerwonymi. Natomiast przedmiotem badań Godunowa jest rytuał, którego analiza pozwala zrozumieć naturę danej władzy⁵². Książka ta została wydana w serii „Epoka Wojen i Rewolucji”, która jest afiliowana przy Europejskim Uniwersytecie w Sankt-Petersburgu. W 2023

1-5, Online Publication Date: 02 Oct 2023.

⁴⁶ И. Ратьковский, *Белый террор. Гражданская война в России. 1917–1920 гг.*, Санкт Петербург: Питер, 2021.

⁴⁷ И. Ратьковский, *Красный террор. Карающий меч революции. 3-е издание, дополненное*, Москва: ЯУЗА, 2021.

⁴⁸ И. Ратьковский, *Гражданская война в России. Охота на большевистских вождей (1917–1920)*, Москва: Наше Завтра, 2021.

⁴⁹ В. Аксенов, *Слухи, образы, эмоции. Массовые настроения россиян в годы войны и революции (1914–1918)*, Москва: Новое литературное обозрение 2020, 2022.

⁵⁰ В. Аксенов, *Война патриотизмов. Пропаганда и массовые настроения в России периода крушения империи*, Москва: Новое литературное обозрение 2023.

⁵¹ Годунов К.В., *Красная пасха празднование годовщины Октября и политическая культура гражданской войны*, Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета, 2023.

⁵² Ibidem, s. 7.

r. w ramach tej serii została opublikowana ważna praca zbiorowa pt. „Słowa i konflikty. Język konfrontacji i eskalacja w czasie wojny domowej w Rosji”⁵³.

Nie tylko w Moskwie i w Petersburgu. Wojna domowa na Syberii i na Rosyjskiej Północy

Badania nad wydarzeniami 1917-1922 r. w Rosji realizowane są nie tylko w Moskwie i w Petersburgu. Jednym z tego przykładów jest monografia naukowa Gienadija Hipchenowa pt. „Upadek Centrosyberii”, która została wydana przez Wydawnictwo Irkuckiego Uniwersytetu Państwowego w 2022 r.⁵⁴

Praca dotyczy wojskowo-politycznej sfery funkcjonowania Centralnego Komitetu Wykonawczego Rad Syberii (tzw. Centrosyberia) wiosną i latem 1918 r. Ramy czasowe książki dotyczą więc okresu, kiedy z jednej strony, struktury tej bolszewickiej władzy zaczęły krzepnąć, ale z drugiej strony, kiedy głównie z powodu tzw. wystąpienia Legionu Czechosłowackiego, Centrosibir upadł. Hipchenow skupił się na szczegółowej analizie poszczególnych oddziałów wojskowych Centrosyberii, ich dowódców i komisarzy, a także w warunków w jakim przyszło im prowadzić walkę przeciw Czechosłowakom oraz ruchowi antybolszewickiemu na Syberii.

Praca w większości opiera się na wprowadzanych po raz pierwszy do obiegu naukowego źródłach. Pozytywnie należy ocenić to, że autor nie tylko często cytuje owe źródła, ale na końcu każdego z rozdziałów zamieścił kilka takich dokumentów źródłowych. Jest to bardzo istotne z tego punktu widzenia, że po lutym 2022 r. możliwość pracy w rosyjskich archiwach dla zagranicznych badaczy, a zwłaszcza zachodnich, uległa radykalnemu zmniejszeniu. Co warte zauważania, na końcu pracy znajduje się bibliografia. Oceniam to również pozytywnie, gdyż w ostatnich latach w wielu poważnych wydawnictwach rezygnują z zamieszczania bibliografii, co utrudnia lekturę danej książki. Lekturę ułatwiają również liczne mapy oraz fotografie.

W książce Hipchenow widać wyraźną deheroizację polityków i wojskowych, którzy w czasie rewolucji 1917 r. i w 1918 r. kierowali strukturami czerwonej Rosji na Syberii. W tym aspekcie autor dekonstruuje wiele narracji sowieckiej historiografii, przedstawiającej struktury Centrosyberii, jako krystalicznie uczciwie, a do tego mające oddolne poparcie ludności. Hipchenow pisze wprost, że opanowanie Irkucka w grudniu 1917 r. i ustanowienie tam władzy przez bolszewików odbyło się z zastosowaniem siły i terroru. Natomiast sama ludność była w zdecydowanej masie niezdecydowana, a jednocześnie wyczekiwała rozwoju sytuacji. W tym kontekście przywołuje relacje z manifestacji 1 maja 1918 r. w Irkucku w czasie której miało dojść do ekscesów między bolszewikami a eserami. Natomiast na przykładzie Jakucji dowodzi on, że „bezkrwawy pochód po władzę” przez bolszewików w Rosji w 1917 r. to mit, gdyż w tym regionie jesienią 1917 r. nie doszło do przewrotu bolszewickiego. Dopiero na przełomie czerwca i lipca 1918 r. bolszewickie siły ekspedycyjne w sposób zbrojny zdobyły Jakuck. Autor w sposób udokumentowany opisuje rozmaite dysfunkcje sił bolszewickich, w tym awanturnictwo, pijaństwo, prostytutce czy kradzieże. W tym ostatnim przypadku zwrócono

⁵³ «Слова и конфликты»: язык противостояния и эскалация гражданской войны в России: сборник статей, под ред. Б.И. Колоницкого, Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета, 2022, 2023.

⁵⁴ Г. Хипченев, Крушение Центросибиря: монография, Иркутск: Издательство ИГУ, 2022.

uwagę za rabunek kasy rady deputowanych Jakucka w sierpniu 1918 r. Niemniej, Hipchenow nie popada w skrajność, gdyż przedstawia przykłady skuteczności bolszewików w zakresie zaangażowania byłych carskich oficerów, czy dobrego opłacania i wyżywienia żołnierzy. Co ważne, autor dokonał rekonstrukcji poglądów politycznych poszczególnych liderów politycznych i wojskowych Centrosyberii, wskazując np., że w sposób błędny historiografia radziecka wielu z nich uznała za bolszewików, choć w rzeczywistości wywodzili się oni lub byli w warunkach 1917 i 1918 r. anarchistami. To samo dotyczy zwrócenia uwagi na znaczną rolę obcokrajowców w siłach zbrojnych Centrosyberii.

Nie oznacza to jednak, że Hipchenow idealizuje antybolszewików. Widać to m.in. na przykładach opisu ich stosunku do mieszkańców wsi, których nie potrafiono pozyskać dla walki z czerwonymi. W wielu miejscach, np. w okolicach Kireńska, chłopci nie rozumieli istoty walki białych i czerwonych. Było to wynikiem nie tylko słabości organizacyjnych tych pierwszych, ale wynikało też z mizerności ich oferty ideologiczno-politycznej oraz socjalnej.

Walka o Syberię w 1918 r. w książce Hipchenow przedstawiona jest jako rywalizacja z jednej strony Czechosłowaków i rozmaitych podziemnych organizacji antybolszewickich, głównie o charakterze oficerskim, przeciwko rozmaitym strukturom sowieckim. Toczy się ona jednak na tle ogólnej bierności, niezaangażowania, czy też dezorientacji i zmęczenia ludności. Chociaż bierność części ludności nie oznaczała, że nie sympatyzowała ona z którąś ze stron tego wielkiego konfliktu oraz że te sympatie nie ulegały mniejszym lub większym zmianom. W tym sensie autor obala mity sowieckiej historiografii o powszechnej probolszewickości ludności Syberii. Według niego obalenie rządów Centrosyberii w połowie 1918 r. ludność w większości przywitała pozytywnie, ale problemem stała się późniejsza praktyka zarządzania tym terenem przez białych. W tym sensie autor zwraca uwagę na powszechność obaw ludności Syberii, czy antybolszewicki projekt państwowo-administracyjny może być trwały.

Jednym z założeń badawczych Hipchenowa było udowodnienie, że wojna domowa w Rosji dotarła nawet do najdalszego zakątka tajgi syberyjskiej, i każdy ówczesny mieszkaniec Syberii musiał sformować swoje stanowisko, wobec tego konfliktu, a tysiące z nich stało się jego ofiarami. Autor stwierdził, że region Syberii w czasie wojny domowej wymaga jeszcze wielu wysiłków badawczych, kierując się przede wszystkim perspektywą lokalną. Uwzględniającą specyfikę geografii i związanej z nią techniki i strategii wojennej.

Kolejną istotną pracą wydaną poza stolicami jest monografia Władysława I. Goldina pt. „Północ Rosji w ogniu wojny domowej. Interwencja zewnętrzna i jej następstwa. Sierpień 1918-grudzień 1919”, która została wydana w Archangielsku w 2021 r.⁵⁵ To obszernie studium jest kontynuacją pracy Goldina z 2018 r. pt. „Północ Rosji na drodze do wojny domowej: próba reform. Rewolucje. Międzynarodowa interwencja. 1900 – lato 1918 r.”⁵⁶. Tym samym ten badacz z Archangielska dąży do napisania komplek-

⁵⁵ В.И. Голдин, *Север России в огне Гражданской войны. Иностранная интервенция и ее последствия. Август–декабрь 1918 г.: монография*, Архангельск: Ассоциация исследователей Гражданской войны в России, Архангельск 2021.

⁵⁶ В.И. Голдин, *Север России на пути к Гражданской войне: попытка реформ. Революции. Международная интервенция. 1900 - лето 1918: монография*, Архангельск: ИД САФУ, 2018.

sowego studium historycznego, które opisywałyby polityczne, społeczne, gospodarcze i międzynarodowe aspekty funkcjonowania Rosyjskiej Północy doby końca Imperium Rosyjskiego oraz powstania ZSRR.

Z kolei w 2023 r. została opublikowana obszerna monografia A. Tieplakowa, poświęcona negatywnym zjawiskom (kryminalizacji i klasowego terroru), będącym wynikiem działalności tzw. czerwonych partyzantów w czasie wojny domowej na dalekim wschodzie Rosji w latach 1918-1922⁵⁷. Praca ta dotyczy więc refleksji nad genezą, przebiegiem i znaczeniem terroru, mordów oraz ogólnej kryminalizacji rzeczywistości społecznej, której mieli dopuścić się czerwoni w czasie wojny domowej w Rosji. W tym kontekście autor rozwija tezę badawczą dowodzącą tego, że tzw. biały ruch w był istocie samoobroną życia i majątku przed rewolucyjną przemocą. Według niego od końca 1917 r. do połowy 1920 r. czerwoni (tzw. czerwonogwardziści oraz czerwoni partyzanci) w wyniku czystek mogli zamordować między 60 a 80 tysięcy mieszkańców Kazachstanu, Syberii i Dalekiego Wschodu, którzy stanowić mieli społeczną, ekonomiczną oraz intelektualną elitę tych regionów⁵⁸. W tym kontekście wnioski Tieplakowa korespondują z wynikami badań Hipchenowa, który zdeheroizował polityków i wojskowych czerwonej Rosji z przełomu 1917 i 1918 r. Co ważne, Tieplakow wyraża zbieżny z Morozowem pogląd na percepcję wydarzeń wojny domowej we współczesnej Rosji. W zakończeniu swojej książki napisał on:

[...] zwłaszcza radziecka wersja rosyjskiej historii do dziś silnie siedzi w głowach ogromnej części Rosjan, włączając elitę rządzącą. Odrzucić sowieckie mity można tylko z pomocą nowych badań. Utworzony przez propagandę liczącą sobie sto lat obraz legendarno-heroicznych czerwonych partyzantów jest już poddany pod wątpliwość przez wielu badaczy. Ostateczne wysłanie go lamusa było zadaniem autora tej książki⁵⁹.

Koncepcje państwowości w ruchu antybolszewickim – nowy kierunek badań

Wyniki opisywanych powyżej badań dostarczają wiele zaktualizowanego materiału, który jest niezbędny, żeby lepiej poznać polityczne, militarne, społeczne oraz gospodarcze uwarunkowania w jakich przyszło walczyć o władzę głównym uczestnikom wojny domowej w Rosji. Z mojej perspektywy badawczej omawiane prace dostarczają także inspiracji do przeprowadzania badań nad koncepcjami ustroju państwowego (głównie prawa konstytucyjnego) i administracyjnego oraz próbami ich wdrożenia przez biały ruch oraz ogólnie antybolszewicki ruch w czasie wojny domowej, co stanowi m.in. ważny przedmiot rozważań historyków państwa i prawa.

Sfera instytucjonalna w działalności ośrodków antybolszewickich w czasie wojny domowej w Rosji jest bowiem nadal mała zbadana. W książce Puczenkowa znajdujemy na przykład dość obszernie omówienie tzw. programu bychowskiego (czyli założenia politycznych i ustrojowych, które zostały opracowane przez gen. Kornilowa i jego otoczenie podczas aresztu w więzieniu bychowskim po tzw. puczu Kornilowa w sierpniu 1917 r.), a także poglądów politycznych oraz wyborów ideowych każdego z liderów

⁵⁷ А. Тепляков, *Красные партизаны на востоке России 1918–1922: девиации, анархия и террор*, Москва: Новое Литературное Обозрение, 2023.

⁵⁸ Ibidem, s. 820.

⁵⁹ Ibidem, s. 821.

Armii Ochotniczej. Jednocześnie jest tam zbyt mało informacji o wyżej wspomnianej już koncepcji nieprzesądzania (ros. *непредвешение*). Zwłaszcza o jej genezie, czy też stosunku do tej koncepcji ze strony najbliższych współpracowników czy zwolenników Armii Ochotniczej. Tym samym jest to pole do badań np. nad działaczami państwowymi-prawnikami, którzy zapewniali polityczno-merytoryczne wsparcie w zakresie wypracowania pewnych teoretycznych konstrukcji ustrojowych oraz wcielenie ich w życie. Taką postacią, która wymaga badań jest np. Konstantin Mikołajewicz Sokołow, bliski współpracownik gen. Denikina i autor niezwykle ważnych wspomnień⁶⁰.

To samo można powiedzieć o książce Morozowa. Dalszych badań wymaga bowiem sprawa tego, jak Sawinkow, a także partia eserowska widzieli ustroj państwa rosyjskiego. Czy np. zostały poczynione, i ewentualnie, jakie prace analityczne i koncepcyjne, co do konstytucji, systemu przedstawicielskiego, systemu praw i wolności obywateli, samorządu terytorialnego, czy też sprawy ustroju federalnego przyszłego państwa rosyjskiego. W tym kontekście powstaje też poważne pytanie badawcze czy ewentualne zwycięstwo określonego obozu antybolszewickiego w rosyjskiej wojnie domowej oznaczałoby demokratyzację w stosunku do tego, jaki ustroj wprowadzili w Rosji bolszewicy. Powyższą uwagę co do książki Morozowa można odnieść także do książki Cwietkowa o Aleksiejewie.

Wyżej omówione publikacje dowodzą, że wojna domowa w Rosji wymaga dalszych badań, a najnowsze publikacje z tego zakresu dostarczają materiałów do kolejnych i refleksji oraz formułowania hipotez badawczych. W tym kontekście Morozow napisał, że dalszych badań wymagają np. relacje Sawinkowa z Kiereńskim i Kornilowem w 1917 r. i sprawa uczestnictwa ośrodków zagranicznych w wojnie domowej w Rosji. Autor ten dodał, że pracuje także nad dwoma publikacjami: o polskim okresie Sawinkowa oraz o związkach Sawinkowa i eserów z zamachami na przywódców bolszewickich w 1918 r. Czytając pracę Morozowa można dostrzec, że w kwestii zamachów z 1918 r. autor ten w wielu sprawach będzie polemizować z Ratkowskim.

Potrzeby praktyczne i znaczenie badań nad wojną domową w Rosji

Na końcu tych rozważań warto dodać, że wydarzenia lat 1917-1922, choć wydawałyby się nam odległe, w rosyjskiej rzeczywistości politycznej zajmują fundamentalne miejsce. Wystarczy wspomnieć przemówienie Władimira Putina z dnia 21 lutego 2022 r. i ocenę następstw rewolucji 1917 r., którą przedstawił w nim rosyjski prezydent⁶¹. W praktyce posłużyła ona jako jedna z ideologicznych podstaw i uzasadnień agresji Rosji na Ukrainę. W związku widać, jak ważne są wszelkie naukowe próby badań wydarzeń z 1917-1922 r. Nie dziwi więc to, że w książce Morozowa o Sawinkowie znajdujemy niektóre krytyczne uwagi i odniesienia w stosunku do aktualnej sytuacji we współczesnej Rosji. To samo tyczy się prac W. Aksjonowa oraz A. Tieplakowa. Poza tym Morozow oraz Tieplakow w sposób przekonujący krytykują współczesne rosyjskie postrzeganie wojny domowej w Rosji przez pry-

⁶⁰ К.Н. Соколов, *Правление генерала Деникина (Из воспоминаний)*, София: Российско-болгарское книгоиздательство, 1921.

⁶¹ Address by the President of the Russian Federation (February 21, 2022), <http://en.kremlin.ru/events/president/news/67828>, dostęp: 28.01. 2023 r.

zmat historiografii radzieckiej (głównie, nazwijmy to, w przestrzeni publicznej). Na problem nierzetelnej narracji historycznej o wojnie domowej w Rosji, zwłaszcza w Internecie oraz publicystyce, zwraca uwagę również Cwietkow⁶². Napisał on również o problemie ponownego wydawania publikacji emigracyjnych bez krytycznego opracowania⁶³. Niemniej, biorąc pod uwagę małe nakłady wyżej opisanych monografii naukowych, powstaje pytanie, czy mogą one w najbliższym czasie wpłynąć na szerszą zmianę percepcji głównych problemów wojny domowej przez Rosjan w dyskursie publicznym.

Na tym tle np. publikacje Ganina mają również wymiar praktyczny, gdyż przy wykorzystaniu historycznych przykładów pozwalają poznać i zrozumieć zjawiska akceptacji lub zaangażowania się oficerów w działalność na rzecz państwa totalitarnego. Dlatego ważne jest poznanie metod i warunków, w jakich władza bolszewicka potrafiła zapewnić możliwość kariery i tym samym wykorzystać wojskowych specjalistów (tzn. byłych carskich lub białych oficerów) w ramach prowadzonej przez siebie polityki. Zwłaszcza, że powstanie Armii Czerwonej opierało się na bezwzględnym podporządkowaniu wojskowych dla polityków. W przeciwieństwie do białych, czerwoni ściśle oddzielili sferę kierownictwa politycznego od wojskowego.

Z drugiej strony, polityczne oraz instytucjonalne doświadczenia powstania i funkcjonowania ruchów antybolszewickich z lat 1917-1922 a także badanie różnych modeli angażowania obywateli w sprawy publiczne i dialogu społecznego, mogą wspólnie dostarczać wzorów dla różnych rosyjskich demokratycznych sił społecznych i politycznych. Takie badania mogą zachęcać do pogłębiania refleksji nad różnymi procesami demokratycznymi, które rozwijały się w Rosji do 1917 r. Historia rosyjskich rewolucji 1917 r., a zwłaszcza wojny domowej w Rosji do 1922 r. jest przecież konfliktem, gdzie rozstrzygała się sprawa dotycząca tego, czy prawa i wolności dla obywatela staną się podstawą konstrukcji państwowości rosyjskiej. Rozstrzygała się sprawa rosyjskiej demokracji i ogólnie, orientacji prozachodniej w procesie modernizacji państwa i jego polityki zagranicznej. Rozstrzygała się również sprawa ustroju gospodarczego i socjalnego na podstawie którego miała oprzeć się instytucjonalna konstrukcja państwa Rosji. Zgodzić się w tym przypadku można z myślą rosyjskiego historyka Olega Budnickiego z jego najnowszej książki pt. „Czerwoni i biali”, że wojna domowa nie ogranicza się tylko do działań zbrojnych, gdyż konflikt tego rodzaju to przede wszystkim wojna ideologii⁶⁴. Z kolei sama klęska ruchów antybolszewickich oznaczała koniec rozmaitych nurtów demokratycznych i liberalizacyjnych, które nasiliły się w Rosji od drugiej połowy XIX wieku. Dlatego refleksja nad uwarunkowaniami epoki oraz przyczynami słabości tych liderów oraz sił politycznych i społecznych, które nie zdołały zatrzymać bolszewików w ich triumfalnym pochodzie po władzę jest ważna. Zwłaszcza, że następstwem klęski 1917 r. był ustrój totalitarny w Rosji. W tym kontekście przydałby się nowe biografie takich polityków i wojskowych jak np.: Paweł M. Milukow, Georgij J. Lwow, Borys Szypow, Denikin, Kornilow, Wrangel. W tym znaczeniu nowa biografia Sawinkowa wytycza więc może nową drogę. Która mieści się już w nowym etapie badań nad rewolucją i wojną domową w Rosji.

⁶² В. Цветков, *Генерал Алексеев...*, *op. cit.*, s. 7.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ О. Будницкий, *Красные и белые*, Moskwa: Новое литературное обозрение 2023, s. 116.

W związku z powyższym powstaje jednak pytanie, czy aktualna sytuacja polityczna w Rosji nie zahamuje (np. z powodów finansowych oraz cenzury) tego rozwoju badań na okresie 1917-1922. Co byłoby nie tylko ogromną szkodą dla nauki, ale i dla dalszych perspektyw politycznych, ustrojowych i kulturowych Rosji.

REFERENCES

- «*Slova i konflikty*»: *âzyk protivostoâniâ i êskalaciâ graždanskoj vojny v Rossii: sbornik statej*, pod red. B.I. Kolonickogo, Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Evropejskogo universiteta, 2022, 2023.
- Address by the President of the Russian Federation (February 21, 2022)*, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/67828>, dostęp: 28.01. 2023 r
- Aksenov V., *Sluhi, obrazy, êmocii. Massovyje nastroeniâ rossiân v gody vojny i revolúcii (1914-1918)*, Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2020, 2022.
- Aksenov V., *Vojna patriotizmov. Propaganda i massovyje nastroeniâ v Rossii perioda krušeniâ imperii*, Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2023.
- Biniewska J., *Historiografia emigracji rosyjskiej pierwszej fali*, [w:] *Na wschód od linii Curzona: księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Mieczysławowi Smoleniowi*, Kraków: Księgarnia Akademicka 2014.
- Budnickij O., *Krasnye i belye*, Moskva, Novoe literaturnoe obozrenie, 2023.
- Cejtlin V.M., *Dnevnik ŧtabs-kapitana. 1914-1918*, red. Ganin, Moskva: Fond «Svâz' Èpoh»; Izdatel'skij centr «Voevoda», 2021.
- Cvetkov V., *Poslednââ bitva Belogo Ũga. 1920 g.*, Moskva: Âuza, 2022.
- Cvetkov V.Ź., *Beloe delo v Rossii: 1917-1919 gg.*, Moskva: Âuza, 2019.
- Cvetkov V.Ź., *General Alekseev*, Moskva: Âuza, 2023.
- Fedûk V.P., *Belye. Antibol'ševistskoe dvoŧzenie na ũge Rossii, 1917-1918*, Moskva : AIRO-XX, 1996.
- Ganin A., *Belyj general i krasnyj voenspec Âkov Slašev-Krymskij*, Moskva: Fond «Russkie Vitâzi», 2021.
- Ganin A.V., *Voenspecy. Očerki o byvoših oficerah, stoâvših u istokov Krasnoj armii*, Moskva: Kučkovo pole, 2022.
- Godunov K.V., *Krasnââ pasha prazdnovanie godovših Oktâbrâ i poliŧiœskaâ kul'tura graždanskoj vojny*, Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Evropejskogo universiteta, 2023.
- Goldin V.I., *Sever Rossii na puti k Graždanskoj vojne: popytka reform. Revolúcii. Meždunarodnââ intervenciâ. 1900 - leto 1918: monografiâ*, Arhangel'sk: ID SAFU, 2018
- Goldin V.I., *Sever Rossii v ognie Graždanskoj vojny. Inostrannaâ intervenciâ i ee posledstviâ. Av-gust-dekabr' 1918 g.: monografiâ*, Arhangel'sk: Asociaciâ issledovatelej Graždanskoj vojny v Rossii. - Arhangel'sk 2021.
- Hiphenov G., *Krušenie Centrosibiri: monografiâ*, Irkutsk: Izdatel'stvo IGU, 2022.
- Kavtaradze A.G., *Voennye specialisty na službe Respubliki Sovetov 1917 - 1920 gg.*, Moskva: Nauka, 1988.
- Kolonickij B.I., «*Tovariš Kerenskij*»: *antimonarhiœskaâ revolúcii i formirovanie kul'ta «voŧdâ naroda» (mart - iûn' 1917 goda)*, Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie , 2017.
- Kolonickij B.I., «*Tragiœskaâ êrotika*»: *Obrazy imperatorskoj sem'i v gody Pervoj mirovoj vojny*, Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie , 2010.
- Levitskij V., *Bor'ba na Ũge. Fakty. Lûdi. Nastroeniâ*, Moskva: Fond «Svâz' Èpoh», 2019.
- Rat'kovskij I., *Belyj terror. Graždanskaâ vojna v Rossii. 1917-1920 gg.*, Sankt Peterburg: Piter, 2021.
- Rat'kovskij I., *Belyj terror. Graždanskaâ vojna v Rossii. 1917-1920 gg.*, Sankt Peterburg: Piter,

2021.

Rat'kovskij I., *Graždanskaâ vojna v Rossii. Ohota na bol'shevistskich vožd'ej (1917-1920)*, Moskva: Naše Zavtra, 2021.

Rat'kovskij I., *Krasnyj terror. Karaûšij meč revolúcii. 3-e izdanie, dopolnennoe*, Moskva: ÂUZA, 2021.

Rat'kovskij I., *Stalin. Pât' let Graždanskoy vojny i gosudarstvennogo stroitel'stva. 1917-1922 gg.*, Sankt Peterburg – Moskva – Minsk: Piter 2023;

Razin'kov M.E., Morozova O.M., *Social'no-političeskij dialog v Rossii (1917 - 1918 gg.) Tendencii, mehanizm, regional'nye osobennosti*, Moskva: Kvadriga, 2021.

Rynkov V.M., *Social'naâ politika antibol'shevistskich pravitel'stv na vostoke Rossii: Ideologîâ, zakonodatel'stvo, praktika (iûn' 1918 – oktâbr' 1922)*, Moskva: Kučkovo pole, 2022.

Sablin I., *Dal'nevostočnaâ respublika. Ot idei do likvidacii*, Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2020.

Sadłowski M.P., *Artykuł recenzyjny monografii naukowej Aleksandra S. Puczenkova pt. Pervyj god Dobrovol'českoj armii. Ot vzniknoveniâ «Aleksееvskoj organizacii» do obrazovaniâ Vooružennyh Sil na Ŭge Rossii (noâbr' 1917 – dekabr' 1918 goda)*, „Przełład Historyczno-Wojskowy” 2022, nr 1 (279).

Sadłowski M.P., *Artykuł recenzyjny monografii naukowej Aleksandra S. Puczenkova pt. Pervyj god Dobrovol'českoj armii. Ot vzniknoveniâ «Aleksееvskoj organizacii» do obrazovaniâ Vooružennyh Sil na Ŭge Rossii (noâbr' 1917 – dekabr' 1918 goda)*, „Przełład Historyczno-Wojskowy” 2022, nr 1 (279).

Sadłowski M.P., *Artykuł recenzyjny monografii naukowej pt. Военспецы. Очерки о бывших офицерах, стоявших у истоков Красной армии*, „Przełład Historyczno-Wojskowy” 2022, nr 3.

Sadłowski M.P., *Krushenie Tsentrosibiri: monografîa*, „Revolutionary Russia” 2023, Volume 36, Issue 1, pp. 131-133.

Sadłowski M.P., *Ku rozwiâzaniu zagadki Borysa Sawinkowa. Recenzja biografii autorstwa Konstantina M. Morozowa*, „Przełład Historyczno-Wojskowy” 2023, nr 1.

Sadłowski M.P., *Stalin: Piat'let Graždanskoi vojny i gosudarstvennogo stroitel'stva, 1917–1922 gg.*, written by Il'ia S. Rat'kovskii, „The Soviet and Post-Soviet Review” 2023, p. 1-5, Online Publication Date: 02 Oct 2023.

Smolin A., *«Novyj Brest». Tartuskij mir Sovetskoj Rossii s Finlândiej*, Sankt-Peterburg: Evraziâ, 2020.

Smolin A., *U zakrytyh dverej Versal'skogo dvorca. Parižskaâ mirnaâ konferenciâ i ruskaâ diplomatiâ v 1919 godu*, Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Nauka, 2017.

Smolin A., *Vzlet i padenie admirala Kolčaka*, Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Nauka, 2018.

Sokolov K.N., *Pravlenie generala Denikina (Iz vospominanij)*, Sofîâ: Rossijsko-bolgarskoe knigoizdatel'stvo, 1921.

Šubin A., *1918 god. Revoluciâ krov'û omytaâ*, Moskva: Akademičeskij proekt, 2019; Šubin A., *Start Strany Sovetov. Revoluciâ. Oktâbr' 1917 – mart 1918*, SPb.: Piter, 2017

Šubin A., *Velikaâ rossijskaâ revoluciâ: ot Fevralâ k Oktâbrû 1917 goda*, Moskva: Rodina-media, 2014

Šul'gin V.V., *1919 god: v 2 t.*, Moskva: Kučkovo pole, 2018.

Šul'gina E.G., *Konspekt moih političeskikh pereživanij (1903–1922)*, Moskva: Fond «Svâz' Èpoh», 2019.

Teplâkov A., *Krasnye partizany na vostoke Rossii 1918–1922: deviacii, anarhiâ i terror*, Moskva: Novoe Literaturnoe Obozrenie, 2023.

Tri brata [to, čto bylo]: sbornik dokumentov, sost., avt. predisl. i komment.: K.N. Morozov, A.Û.

- Morozova, Moskva: Novyj hronograf 2019.
- Vodovozov V.V., «*Žaždu buri...*» *Vospominaniâ, dnevnik. T. I*, Moskva: Novoe Literaturnoe Obozrenie, 2023.
- Vodovozov V.V., «*Žaždu buri...*» *Vospominaniâ, dnevnik. T. II*, Moskva: Novoe Literaturnoe Obozrenie, 2023.
- «Слова и конфликты»: язык противостояния и эскалация гражданской войны в России: сборник статей, под ред. Б.И. Колоницкого, Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета, 2022, 2023.
- Будницкий О., *Красные и белые*, Москва : Новое литературное обозрение, 2023.
- Ганин А., *Белый генерал и красный военспец Яков Слащев-Крымский*, Москва: Фонд «Русские Витязи», 2021.
- Ганин А.В., *Военспецы. Очерки о бывших офицерах, стоявших у истоков Красной армии*, Москва: Кучково поле, 2022.
- Ганин А.В., *Кадров Генерального штаба в период Гражданской войны в России 1917–1922 гг.*, Москва: Кучково поле Музеон, 2023. Т. 1. — 1000 с. Т. 2.
- Годунов К.В., *Красная пасха празднование годовщины Октября и политическая культура гражданской войны*, Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета, 2023.
- Голдин В.И., *Север России в огне Гражданской войны. Иностранная интервенция и ее последствия. Август–декабрь 1918 г.: монография*, Архангельск: Ассоциация исследователей Гражданской войны в России. – Архангельск 2021.
- Голдин В.И., *Север России на пути к Гражданской войне: попытка реформ. Революции. Международная интервенция. 1900 - лето 1918 : монография*, Архангельск : ИД САФУ, 2018
- Кавтарадзе А.Г., *Военные специалисты на службе Республики Советов 1917 – 1920 гг.*, Москва: Наука, 1988.
- Колоницкий Б.И., «*Товарищ Керенский*»: антимонархическая революция и формирование культа «вождя народа» (март – июнь 1917 года), Москва: Новое литературное обозрение , 2017.
- Колоницкий Б.И., «*Трагическая эротика*»: Образы императорской семьи в годы Первой мировой войны, Москва: Новое литературное обозрение , 2010.
- Левитский В., *Борьба на Юге. Факты. Люди. Настроения*, Москва: Фонд «Связь Эпох», 2019.
- Разиньков М.Е., Морозова О.М., *Социально-политический диалог в России (1917 - 1918 гг.) Тенденции, механизмы, региональные особенности*, Москва: Квадрига, 2021.
- Ратьковский И., *Белый террор. Гражданская война в России. 1917–1920 гг.*, Санкт Петербург: Питер, 2021.
- Ратьковский И., *Гражданская война в России. Охота на большевистских вождей (1917-1920)*, Москва: Наше Завтра, 2021.
- Ратьковский И., *Красный террор. Карающий меч революции. 3-е издание, дополненное*, Москва: ЯУЗА, 2021.
- Ратьковский И., *Сталин. Пять лет Гражданской войны и государственного строительства. 1917-1922 гг.*, Санкт Петербург – Москва – Минск: Питер 2023; tenże, Ратьковский И., *Белый террор. Гражданская война в России. 1917–1920 гг.*, Санкт Петербург: Питер, 2021.
- Рышков В.М., *Социальная политика антибольшевистских правительств на востоке России: Идеология, законодательство, практика (июнь 1918 – октябрь 1922)*, Москва: Кучково поле, 2022.
- Саблин И., *Дальневосточная республика. От идеи до ликвидации*, Москва: Новое литературное обозрение, 2020.
- Смолин А., «*Новый Брест*». Тартуский мир Советской России с Финляндией, Санкт-

Петербург: Евразия, 2020.

Смолин А., *Взлет и падение адмирала Колчака*, Санкт-Петербург: Издательство Наука, 2018. Соколов К.Н., *Правление генерала Деникина (Из воспоминаний)*, София: Российско-болгарское книгоиздательство, 1921.

Смолин А., *У закрытых дверей Версальского дворца. Парижская мирная конференция и русская дипломатия в 1919 году*, Санкт-Петербург: Издательство Наука, 2017.

Федюк В.П., *Белые. Антибольшевистское движение на юге России, 1917-1918*, В. П. Федюк; [Ассоц. исследователей рос. о-ва XX в.], Москва : АИРО-XX, 1996.

Хипхенов Г., *Крушение Центросиббири: монография*, Иркутск: Издательство ИГУ, 2022.

Цветков В., *Последняя битва Белого Юга. 1920 г.*, Москва: Яуза, 2022.

Цветков В.Ж., *Белое дело в России: 1917-1919 гг.*, Москва: Яуза, 2019.

Цветков В.Ж., *Генерал Алексеев*, Москва: Яуза, 2023.

Цейтлин В.М., *Дневник штабс-капитана. 1914-1918, ред. Ганин*, Москва: Фонд «Связь Эпох»; Издательский центр «Воевода», 2021.

Шубин А., *1918 год. Революция кровью омытая*, Москва: Академический проект, 2019;

Шубин А., *Старт Страны Советов. Революция. Октябрь 1917 – март 1918*, СПб.: Питер, 2017

Шубин А., *Великая российская революция: от Февраля к Октябрю 1917 года*, Москва: Родина-медиа, 2014

Шульгин В.В., *1919 год: в 2 т.*, Москва: Кучково поле, 2018.

Шульгина Е.Г., *Конспект моих политических переживаний (1903-1922)*, Москва: Фонд «Связь Эпох», 2019.

Тепляков А., *Красные партизаны на востоке России 1918-1922: девиации, анархия и террор*, Москва: Новое Литературное Обозрение, 2023.

Три брата [то, что было]: сборник документов, сост., авт. предисл. и коммент.: К.Н. Морозов, А.Ю. Морозова, Москва: Новый хронограф 2019.

Водовозов В.В., *«Жажду бури...» Воспоминания, дневник. Т. I*, Москва: Новое Литературное Обозрение, 2023.

Водовозов В.В., *«Жажду бури...» Воспоминания, дневник. Т. II*, Москва: Новое Литературное Обозрение, 2023.

Аксенов В., *Слухи, образы, эмоции. Массовые настроения россиян в годы войны и революции (1914-1918)*, Москва: Новое литературное обозрение, 2020, 2022.

Аксенов В., *Война патриотизмов. Пропаганда и массовые настроения в России периода крушения империи*, Москва: Новое литературное обозрение, 2023.

